

امام موسی صدر، متفکر تقریب

مجید آزاد^۱، محمد مرادی کانی باغی^۲

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ تشیع دانشگاه ادیان و مذاهب

^۲ دانش آموخته خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول)

چکیده

اندیشه تقریب بین مذاهب و ادیان از دیرباز مورد توجه متفکران بزرگ اسلامی و شیعی قرار داشته است. امام موسی صدر از جمله این اندیشه ورزان مبتکر است، که در کمتر از دو دهه تلاش خستگی ناپذیر با روش‌های بدیع در عرصه اجتماعی لبنان و بخشی از جهان اسلام موفق شد جمعی از صاحب نظران و متفکران سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مسلمان و غیر مسلمان را با خود همراه کند. اقدامات محرومیت زدایی امام موسی صدر، در ابتدا و به جهت ارتقاء جایگاه شیعیان لبنان، که در محرومیت شدید و ظلم تاریخی قرار داشتند و در ادامه برای همه محرومان لبنان، اعم از مسلمانان سنی و مسیحیان، در حوزه‌های مختلف، اجتماعی و فرهنگی آنچنان اثرگذار بود که تحسین همگان را در پی داشت حتی مخالفان سرسخت را به حمایت و همراهی سوق داد و تحولات عمیق و ماندگاری را در جامعه لبنان رقم زد و تا به امروز برکات آن ادامه دارد.

واژه‌های کلیدی: موسی صدر، تقریب، ادیان، مذاهب، شیعیان لبنان، وحدت فقهی.

مقدمه

اندیشه وحدت یا به عبارت بهتر، تقریب بین مذاهب اسلامی، از اصولی‌ترین آرمان‌های امام موسی صدر بود که در طول دوران حیات علمی و فرهنگی خود دنبال می‌کرد. اهمیت موضوع وحدت در اندیشه او آنقدر پررنگ بود که در سال ۱۳۲۶، در حالی که کمتر از ۲۰ سال داشت با سفر علامه امینی به ایران و اقامت در تهران، به دیدن ایشان رفت و ضمن پرسش‌ها و بحث‌های گوناگون علمی، در مورد موضوع وحدت و تقریب و ضرورت آن، با ایشان به تبادل نظر و گفتگو پرداخت. او معتقد بود مشترکات بین مذاهب اسلامی به مراتب بیشتر از اختلافات است که باید در دنیای امروز و باتوجه به خصومت‌های گسترده دشمنان اسلام مورد توجه و اهمیت فراوان قرار گیرد، تلاش‌های ثمربخش او خاصه در لبنان و بخش قابل ملاحظه‌ای از جهان اسلام مثل شمال آفریقا و خاورمیانه دلایل روشنی بر دغدغه‌های این متفکر بزرگ جهان اسلام و تشیع است، امام موسی صدر علاوه بر تقریب بین مذاهب اسلامی معتقد به همزیستی و تعامل سازنده میان ادیان الهی و معتقدین به نحله‌های مختلف در جهان بود، و همزیستی مسالمت آمیز همراه تبادل نظر متفکرانه و اندیشه ورزانه را بهترین روش زیستن در یک جامعه انسانی می‌دانست. امام موسی صدر معتقد بود که از سرمایه‌های مهم ملی برای لبنان، همزیستی مسلمانان و مسیحیان است که باید در جهت حل معضلات اجتماعی از این سرمایه و فرصت ارزشمند استفاده کرد.^۲

امام موسی صدر، اصول مهم تفکر خود را که عبارت بود از:

۱. اهتمام به وجوه مشترک مذاهب و ادیان.
۲. سعی در حفظ ارزش‌های اخلاقی و انسانی.
۳. تاکید بر نقش مهم گفتگو، میان مذاهب و ادیان، با ابتکارات بدیع عملیاتی کرد و بدون اینکه به خود دعوت کند با مدیریتی هنرمندانه و حکیمانه، توده مردم را شیفته خود نمود و مسلمان و مسیحی بدون اینکه متوجه باشند از تفکر شیعی و فرهنگ مسلمانی مکتب اهل بیت که توسط یک فقیه نو اور طراحی شده بود پیروی می‌کردند.

زندگی نامه

سید موسی صدر به سال ۱۳۰۷ هجری شمسی در خانواده‌ای ممتاز به لحاظ علمی و جایگاه اجتماعی در قم متولد شد. پدر او، آیت‌الله العظمی سید صدرالدین صدر از مراجع و علمای طراز اول قم بود. خاندان صدر اصالتاً اهل منطقه جبل عامل لبنان بودند. خاندانی ممتاز و شناخته شده که در طول تاریخ تشیع دانشمندان بسیاری را به جهان اسلام معرفی کرده اند. سید

۱. عبدالرحیم ابانری، سروش وحدت، ص ۴۲.

۲. همان

موسی پس از ورود به حوزه علمیه قم و گذراندن مقدمات، دروس سطح عالی را از اساتیدی چون آیت‌الله سید محمد باقر سلطانی طباطبایی شوهر خواهرش، آیت‌الله شیخ جواد جبل عاملی، امام خمینی و آیت‌الله سید محمد محقق داماد، استفاده کرد. سپس توفیق حضور در درس خارج فقه و اصول بزرگانی چون آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله سید صدرالدین صدر، آیت‌الله حجت و آیت‌الله سید محمد محقق داماد را پیدا کرد و سپس به نجف عزیمت نمود و از اساتید آن سامان، بزرگانی چون آیت‌الله حکیم، آیت‌الله خویی، آیت‌الله شیخ حسین حلی و آیت‌الله شیخ مرتضی آل یاسین تا مرتبه اجتهاد بهره برد و دروس فلسفه را خوشه چین خرمن علم بزرگانی چون آیت‌الله رضا صدر برادر بزرگترش و علامه طباطبایی در قم و شیخ صدرا باد کوبه ای در نجف اشرف بود.

در سال ۱۳۲۹ به‌عنوان اولین دانشجوی روحانی وارد دانشکده حقوق دانشگاه تهران شد، به تحصیل پرداخت و در رشته حقوق اقتصاد فارغ‌التحصیل گردید. سید موسی صدر در سال ۱۳۳۸ به توصیه آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله حکیم و شیخ مرتضی آل یاسین همچنین بنا به وصیت آیت‌الله سید عبدالحسین شرف‌الدین که در آن زمان رهبری شیعیان لبنان را برعهده داشت، به عنوان جانشین شرف‌الدین به لبنان رفت و رهبری یکی از گسترده‌ترین تغییرات فرهنگی - اجتماعی در جامعه‌ای متنوع، پیچیده و متکثر را در کمتر از دو دهه پرفرازونشیب و پرچالش (۱۹۵۹-۱۹۷۸)، به دست گرفت و موفق شد مذاهب مختلف لبنان و تا ادیان دیگر را با حرکت اصلاح اجتماعی خود همراه کند.^۳

وضع شیعیان لبنان در آن سال‌ها

قبل از پرداختن به اقدامات امام صدر در لبنان و خارج از آن، همچنین تعاملات او در جامعه مسلمان و غیرمسلمان لبنان، بایسته است اشاره‌ای داشته باشیم به فضای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی آن سال‌های کشور لبنان و شاید بهترین بازخوانی و تبیین در کتاب لبنان به قلم طبع آراسته شده باشد که به بخش‌های کوچکی از آن اشاره می‌کنیم.

نویسنده کتاب لبنان به روایت امام صدر و چمران که خود از نزدیک شاهد شرایط آن روزهای لبنان بوده است و در آن فضا تنفس کرده است، از قول شهید مصطفی چمران، این‌گونه می‌گوید: وضع شیعیان بسیار وخیم است، آنها شهروندان درجه ۳ به شمار می‌آیند و معمولاً کارهای مثل حمالی و رفتگری را شیعیان انجام می‌دهند. در محروم‌ترین مناطق به لحاظ امکانات سکونت و بهداشتی زندگی می‌کنند. شیعیان را با نامهای رافضی و کافر می‌خوانند و حتی در برخی مواقع از عبارت بسیار توهین آمیز متاوله یعنی حیوان دم دار در مورد آنها استفاده می‌کنند.

۱. هیأت رئیسه جنبش امل لبنان، سیره و سرگذشت اما صدر، ج ۱، ص ۲۸.

این تحقیرها باعث عقده‌های روانی و حقارت درونی برای آنها خصوصاً جوانان شیعه گردیده است. برخی از جوانان شیعه برای خلاصی از این حقارت‌ها با مسیحیان و اهل سنت ازدواج می‌کنند تا اعتبار و جایگاهی اجتماعی پیدا کنند. شیعیان از کمترین امکانات تحصیلی، بهداشتی و اجتماعی محرومند، حتی در برخی از مناطق یک مدرسه، یک بیمارستان و برق و جاده آسفالت وجود ندارد. بسیاری از شیعیان به دلیل فقر و محرومیت زیاد اسیر دست فئودال‌ها هستند، بسیاری هم برای یک زندگی بهتر مهاجرت از کشور را ترجیح داده اند. حاکمان، ملاکان ثروتمند، اسرائیل، مسیحیان و اهل سنت لبنان، همگی دست در دست هم، شیعیان را می‌کوبند. جوانان شیعه دلیل این همه بی‌مهری و بی‌عدالتی و ظلم را تشیع خود می‌دانند و برای فرار از این رفتارهای آزار دهنده، به دامن کمونیست‌ها و مارکسیست‌ها پناه می‌برند. جوان شیعه به شدت نسبت به تشیع بدبین است، چون آن را عامل بدبختی خود تلقی می‌کند. همین بدبینی به کینه عمیق تبدیل شده و در نتیجه با دین، خدا و مذهب به مبارزه می‌پردازند. حملاتی که شیعیان بی‌دین شده نسبت به اسلام و دین دارند به مراتب بدتر و سخت‌تر از حملات مسیحیان و غیر مسلمانان به اسلام است. البته غالب روحانیت هم که باید ملجا و ماوای مردم و محرومان در چنین شرایطی باشند، به وظیفه خود عمل نمی‌کنند و بیشتر ابزار دست صاحبان قدرت و ثروت هستند.^۴

تجدید حیات و باز سازی هویت تشیع

اندیشمندان مسلمان در جهان معاصر را به دو گروه می‌توان تقسیم کرد.

الف) توانمند در عرصه فکری و اندیشه ای.

ب) علاوه بر توانمندی فکری، کنشگر در عرصه عمل و به آزمون و خطا گذاردن اندیشه‌های خود و تجربه کردن آنها.

باید به این موضوع توجه داشت که وقتی فکر و اندیشه به میدان عمل وارد می‌شوند چند اتفاق مهم رخ خواهد داد. اول ساختار معرفت محکم‌تر می‌شود. دوم؛ نگاه عقلایی در چارچوب دین داری رشد می‌کند. و سوم؛ آزادیخواهی و عدالت طلبی عرصه خودنمایی بیشتری پیدا می‌کنند.

امام موسی صدر، به این موضوع واقف بود که اگر بخواهد هویت شیعیان را ترمیم کند و امید از دست رفته آنها را بازگرداند، باید در عرصه محرومیت زدایی اقتصادی و فرهنگی اقدامات موثری انجام دهد. در همین راستا از اولین اقدامات او تاسیس خیریه‌هایی بود که در کنار همه آنها موسسات فرهنگی هم فعال شدند و همزمان آسیب‌های اقتصادی و فرهنگی را شناسایی و درمان می‌کردند. ما در این مجال به گوشه‌هایی از آنها اشاره می‌کنیم:

۲. علی حجتی کرمانی، لبنان به روایت امام موسی صدر و شهید چمران.

۱. خیریه البر و الاحسان

در سال ۱۳۳۸ و بعد ورود به لبنان در چارچوب یک برنامه کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت، جهت محرومیت زدایی، خیریه البر و الاحسان به همت موسی صدر، تجدید سازمان شد. او در ابتدا امر با تنظیم برنامه ضربتی و به رفع مشکلات مالی و اقتصادی خانواده‌های بی بضاعت اقدام نمود، که در نتیجه آن تلاش‌ها، به سرعت و در مدتی کوتاه، تکدی گری به کلی از سطح شهرصور و اطراف آن برچیده شد.^۵

در بین سالهای ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۸، طرح میان مدت محرومیت زدایی را اجرا کرد و با حضور میدانی در شهرها و روستاهای لبنان ده‌ها جمعیت خیریه و موسسه فرهنگی و آموزش حرفه ای را راه اندازی نمود که نقش مهمی در ایجاد اشتغال، کاهش بی سواد و رشد اقتصادی خانواده‌های ضعیف، داشت و در نتیجه به عمران مناطق محروم کمک به سزایی شد.

۲. مجلس اعلای شیعیان لبنان

موسی صدر، جهت ارتقاء جایگاه شیعیان در عرصه‌های اجتماعی در سال ۱۳۴۵ پیشنهاد تشکیل مجلس اعلای شیعیان لبنان را به دولت این کشور داد و پس از رایزنی‌های فراوان و کارشکنی‌هایی که با آنها مواجه شد توانست در تابستان ۱۳۴۸ مجلس اعلای شیعیان لبنان را با مجوز دولت لبنان تاسیس کند و با اجماع آرا خود به ریاست آن برگزیده شد. امام صدر پس از ریاست مجلس اعلای شیعیان خطوط کلی این مجلس را در دو بند مهم این گونه ترسیم کرد. اول؛ اقدام برای عدم تفرقه میان مسلمانان و تلاش برای وحدت. و دوم؛ همکاری با همه طوایف برای وحدت کشور.

در اصل محرومیت زدایی های اقتصادی و فرهنگی امام صدر باعث شد علاوه بر کم شدن مشکلات اقتصادی و فرهنگی شیعیان، آنها خود را در جایگاهی بالاتر از گذشته در عرصه تحولات اجتماعی کشورشان ببینند و امیدوار باشند می‌توانند نقش آفرینی بیشتری در جامعه لبنان داشته باشند. امام صدر به نوعی شیعیان سرکوب شده و محروم مانده از حقوق خود را که کوتاهی قامتشان را در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی پذیرفته بودند و مشیت محتوم خود می‌دانستند، قامتی بلندتر بخشید و آنها را در ردیف دیگر طوایف لبنان قرار داد و بعد از آن مطالبات آنها را رهبری کرد تا جایگاه حقیقی خود را در جامعه به دست آورند.

۳. جمعیت محرومان لبنان

تشکیل جمعیت محرومان لبنان در سال ۱۳۵۳ محقق شد. جمعیت عظیمی که در شهرهای صور، صیدا و بعلبک، در راستای احقاق حق و مطالبات قانونی خود علیه دولت قیام کردند و به‌عنوان یک کنشگر بزرگ در فضای سیاسی اجتماعی لبنان ظاهر

۱. هیات رئیسه جنبش امل لبنان، ترجمه: مهدی سرحدی، سیره و سر گذشت موسی صدر، ج ۲، ص ۶۵.

شدند. این بروز و ظهور محکم و پرفروغ نتیجه سال‌ها مدیریت و رهبری امام صدر در جامعه شیعی لبنان بود که شیعیان و محرومان لبنان از همه طوایف را شانی در سطح جامعه برخوردار بخشید.

۴. مدرسه صنعتی جبل عامل

تاسیس مدرسه صنعتی جبل عامل به جهت آموزش جوانان و نوجوانان محروم و بی سرپرست لبنان از اقدامات بسیار ارزشمند و تاثیرگذار، حتی قبل از تجدید سازمان خیریه البر والا احسان است. ریاست این مدرسه برای مدت ۸ سال با شهید دکتر مصطفی چمران بود و در چندین رشته فنی همچون؛ نجاری، آهنگری، جوشکاری، برق و الکترونیک، ماشین‌های کشاورزی، و برخی رشته‌های دیگر فنی فعالیت می‌کرد، که فارغ‌التحصیلان آن پس از ۴ سال وارد بازار کار می‌شدند، از خصوصیات این مدرسه آموزش مسائل عقیدتی و فنون نظامی چریکی در کنار آموزش‌های معمول فنی و مدرسه ای بود. به همین علت فارغ‌التحصیلان این مدرسه افراد شاخصی به حساب می‌آمدند چرا که هم از لحاظ فنی و هم به لحاظ اعتقادی از سطح بالایی برخوردار بودند.

۵. مدرسه فنی و حرفه ایی دختران

جهت ارتقاء فعالیت بانوان در عرصه‌های اجتماعی همچنین کمک به اقتصاد خانواده‌ها، امام صدر، اقدام به تاسیس موسسه ای دو منظوره، جهت بانوان نمود. مدرسه دختران متشکل بود از دو بخش، مدرسه ای جهت دختران بی سرپرست که به آنها هنرهای دستی و خیاطی آموزش می‌داد و مدرسه پرستاری که در آن آموزش پرستاری برای دخترانی که مدرک دیپلم داشتند زیر نظر اساتید مجرب انجام می‌شد و آنها به مراکز بهداشتی و بیمارستان‌ها اعزام می‌شدند و خدمت رسانی شایانی هم به مناطق محروم داشتند. در کنار این دو مدرسه، موسسه قالیبافی تاسیس شد که در آن بیش از ۳۰۰ دختر از منطقه جبل عامل مشغول آموزش هنر قالیبافی بودند.

۶. مرکز پزشکی مدینه الطب

با تاسیس این مرکز پزشکی خدمات بهداشتی و درمانی فراوان و ارزشمندی در مناطق محروم و روستایی لبنان ایجاد شد.

۷. حوزه علمیه و مرکز بررسی‌های اسلامی

از اقدامات بسیار ارزشمند و اثرگذار امام موسی صدر، تاسیس مرکز بررسی‌های اسلامی بود. این موسسه فرهنگی به تربیت طلاب علوم دینی از لبنان و کشورهای دیگر می‌پرداخت و طلاب فاضلی از این موسسه فارغ‌التحصیل شدند که در مسیر توسعه فرهنگی اثرات فراوانی داشتند.

۸. سازمان حرکه المحرومین

در ابعاد عقیدتی، سیاسی و نظامی سازمان حرکت المحرومین و سازمان نظامی امل، که شاخه نظامی حرکت المحرومین محسوب می‌شد به جهت پاسداری از حریم عقیدتی، سیاسی و امنیتی جامعه لبنان توسط امام صدر تاسیس شد که برکات آن همچنان ادامه دارد.^۶

امام صدر و تقریب بین مذاهب

اهمیت تقریب بین مذاهب اسلامی در اندیشه امام صدر آنقدر قابل توجه است که در سال ۱۳۳۸ و در بدو ورود به لبنان با علمای اهل سنت روابطی حسنه پی ریزی کرد و به‌عنوان اولین اقدام با محی الدین حسن مفتی اهل سنت شهر صور ارتباط گرفت و پایه‌های یک رفاقت عمیق را به شکلی که هر دوی آنها در مراسماتی چون، عاشورا، غدیر و رمضان در کنار هم در مسجد قدیمی صور یا موسسه امام صادق، با هم حاضر می‌شدند، سخنرانی می‌کردند و مستمعان سخنرانی‌ها، شیعیان و اهل سنت حاضر در آن جلسه بودند، که در کنار هم، در مراسمات شرکت می‌کردند.

امام صدر، علاوه بر وحدت اجتماعی، سیاسی و برخی جنبه‌های عقیدتی، به وحدت فقهی اعتقادی راسخ داشت. او معتقد بود بروج اسلامی که در پایه و اساس واحد است و امت اسلامی که در عقیده به کتاب و مبدا و معاد یکی هستند نیاز مبرم دارد که در جزئیات هم واحد باشند. البته اعتقاد او به وحدت فقهی به معنای اینکه همه یک فتوا بدهند و اختلاف فتوا نباشد، نبود بلکه او معتقد بود باید با بررسی مبانی تا حد امکان فتواها را به هم نزدیک کرد. در همین راستا در آذر ۱۳۴۸، طی نامه‌ای به مفتی اعظم اهل سنت لبنان حسن خالد، خواستار تلاش برای یکی شدن مناسک حج، افق شرعی و رویت هلال ماه رمضان و سایر اعیاد اسلامی شد برای نمونه در آن نامه آورده است (قابل بررسی است که در رویت هلال به طریق نوین علمی و تعیین زاویه دیدن هلال در افق تکیه کنیم و این روز را با دقت علمی مشخص نماییم تا همه مسلمانان در یک روز عید داشته باشند و حتی می‌توان شکلی از اذان را بررسی کرد که مورد قبول همگان باشد).^۷

امام صدر علیرغم اعتقاد به وحدت فقهی و کنار نهادن اختلافات کلامی، از مبانی خود دست نمی‌کشید و وحدت فقهی را به این معنا نمی‌دانست. برای مثال در اموری مثل تخریب قبور ائمه بقیع و منع از زیارت، به ملک فیصل پادشاه سعودی فشار زیادی آورد و رایزنی‌های فراوانی انجام داد تا برای قبور ائمه بقیع طرحی پیاده شود، البته نه به شکل گنبد و بارگاه بلکه بار

۱. هیات رئیسه جنبش امل لبنان، مترجم؛ مهدی سرحدی، سیره و سرگذشت موسی صدر، ج ۲، ص ۳۶.

۲. امام صدر، امید محرومان، عبد الرحیم ابائری ص ۲۷۸.

گاهی حداقلی و ابرومند.^۸ در مباحث عقیدتی اصیل شیعه مثل ولایت با هوشیاری عمل می‌کرد. برای نمونه در مصاحبه با روزنامه النهار در پاسخ به سوال "تفاوت شیعه و غیر شیعه در چیست؟" می‌گوید: در دو مسئله مهم خلاصه می‌شود: ۱. ولایت که مفهوم آن ایجاد جامعه صالح از راه تشکیل حکومت صالح است و علی علیه السلام برترین مصداق آن است.^۲ منابع شرعی که از نظر شیعه پس از قرآن و سنت رسول خدا، سنت اهل بیت است که در غیر شیعه قرآن و سنت رسول خدا و آراء صحابه جزء منابع به شمار می‌رود. در تابستان ۱۳۴۲ در سفری دو ماهه به شمال آفریقا و کشورهای مصر، الجزایر، مغرب، بنای ارتباط میان مرکز اسلامی آن کشورها با مراکز اسلامی لبنان را گذارد.^۹ او در سفری که به مصر داشت به دیدار جمال عبدالناصر رفت و او را در جریان اقدامات و اندیشه‌های خود قرار داد. پس از آن دیدار عبدالناصر تحت تاثیر اندیشه والای امام صدر به نزدیکان گفته بود: ای کاش الأزهر رئیسی چون او داشت.^{۱۱}

امام موسی صدر و تعامل بین ادیان

او علاوه بر وحدت مذاهب به دنبال همزیستی میان ادیان الهی هم بود. ارتباط گسترده با مسیحیان لبنان، بزرگان، عالمان و سیاست مداران مسیحی از آغاز حضورش در لبنان، دلیل همین مدعاست. در اندیشه او نگاه به دین نگاه متعالی، با حفظ کرامت انسان‌ها بود او معتقد بود؛ دین همان راه و روش بهتر زندگی کردن است که همه ادیان از سوی خداوند برای انسان‌ها با فطرت مشترک آورده اند. به عقیده او اختلاف در دین از زمانی آغاز شد که هدف اصلی ادیان که همانا خدمت به انسان و انسانیت است در خدمت به دین و مالکان دین تغییر روش داد. امام صدر بیان می‌کند که مبانی اصلی اندیشه امت یکپارچه انسانی، عبارت است از: دین، عقلانیت، اخلاق و علم، اگر در کنار هم قرار گیرند، باعث تشکیل یک جامعه قدرتمند و متحد خواهد شد.^{۱۲}

بر مبنای همین نگاه متعالی به جامعه انسانی و ادیان دیگر، امام صدر در آغاز ورود به لبنان تلاش کرد با جامعه مسیحی و شخصیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنها ارتباط دوستانه برقرار کند. حتی در همین راستا با معتمدین و بزرگان محلی و قبیله‌ای مسیحی ارتباط گرفت و بسیاری از آنها را با اقدامات خیرخواهانه و بشردوستانه خود همراه کرد.

۲. علی اکبر رنجبر کرماتی و محسن کمالیان، عزت شیعه، ص ۷۰.

۳. علی حجتی کرماتی، نای و نی، ص ۲۲۰.

۴. مهدی فرخیان، اندیشه ربوده شده، ص ۴۴.

۵. هادی خسرو شاهی، یادنامه امام صدر، ص ۷؛ علی اکبر رنجبر کرماتی و محسن کمالیان، عزت شیعه، ص ۷۰.

۶. سید موسی صدر، ادیان در خدمت انسان، مجموعه سخنرانی‌ها، ص ۳۹.

از جمله ارتباط دوستانه با یوسف الخوری اسقف مارونی و شخصیت برجسته مسیحی که نقش بسزایی در نزدیکی و ارتباط جامعه مسیحی با امام صدر داشت.

ارتباط با رفله منصف سرمایه دار مسیحی لبنانی و متقاعد کردن او برای واگذاری یک سوم سهام کارخانه یخ وی، برای موسسه البر و الاحسان به جهت محرومیت زدایی، یک اتفاق شگفت انگیز بود که تا قبل از آن هیچ کس حتی فکرش را هم نمی کرد. اقدامات امام صدر در ارتباط موثر با جامعه مسیحی تا آنجا پیش رفت که دو پزشک مسیحی عضو رسمی جمعیت البر و الاحسان شدند و بیماران از هر مسلک و آیین را به شکل رایگان معاینه و معالجه می کردند.^{۱۳}

داستان دلجویی امام صدر، از یک مرد بستنی فروش مسیحی که توسط رقیب مسلمانش مورد ظلم قرار گرفته بود و بر علیه کسب او اینگونه تبلیغ شده بود که او مسیحی می باشد، پس بستنی او پاک نیست، با حضور در بستنی فروشی او و خوردن آن، بازتاب بسیار گسترده ای در جامعه لبنان و رسانه ها داشت و توجه بسیاری از مسیحیان را به سوی خود جلب کرد.^{۱۴} تحکیم روابط بین مسلمانان و مسیحیان باعث شد اسقف گریگور حداد و اعضای شورای مرکزی حرکت اجتماعی مسیحی لبنان خواستار عضویت امام صدر شدند. و مراکز مختلف مسیحی در لبنان از او برای سخنرانی دعوت می کردند موسسه مدیر المخلد که حوزه علمیه مسیحیان لبنان است و کلیسای بزرگ و تاریخی مارون شهر طرابلس از مکان های مهمی بود که امام صدر در آنها سخنرانی می کرد و بسیاری از جوانان مسیحی لبنان را شیفته خود کرده بود تا جایی که بسیاری از جوانان مسیحی لبنان خواستار جاری کردن خطبه عقد ازدواجشان توسط امام صدر بودند و ایشان هم آن را اجابت می کرد.^{۱۵}

امام صدر معتقد بود همزیستی میان ادیان و مذاهب در لبنان یک سرمایه ملی در حل مشکلات اجتماعی سیاسی اقتصادی و فرهنگی کشور است. در سال ۱۳۴۴ اولین کنفرانس گفتگوی دوره ای میان اسلام و مسیحیت در مرکز "الندوة اللبنانیة" برگزار شد، که از ابتکارات امام صدر بود و در سال ۱۳۴۹ رهبران مسیحی و مسلمان را در غالب یک کمیته دفاع از لبنان بر علیه اسرائیل متحد کرد که در نهایت در سال ۱۳۵۷ این کمیته دفاع، تبدیل به یک جبهه ملی متحد شد که متأسفانه امام صدر ربوده شد و کار ابتر ماند.

در پایان اولین اجلاس گفتگوی دوره ای میان اسلام و مسیحیت با حضور شخصیت های بزرگ هر دو دین، بیانیه ای صادر شد که قابل توجه است.

۱. اهتمام به وجوه مشترک ادیان در یکتاپرستی؛

۱. همان

۲. هادی خسرو شاهی، یادنامه امام صدر، ص ۴۳۰؛ علی اکبر رنجبر کرمانی و محسن کمالیان، عزت شیعه، ص ۲۱۶.

۳. علی اکبر رنجبر کرمانی و محسن کمالیان، عزت شیعه، ص ۲۱۶، عبد الرحیم آبادری، امام صدر امید محرومان، ص ۲۷۸.

۲. حفظ ارزش‌ها و اخلاق انسانی؛

۳. توجه به نقش مهم لبنان در توسعه فرهنگ گفتگوی میان اسلام و مسیحیت؛

۴. تاکید بر نقش مهم گفتگوی میان ادیان در وحدت لبنان؛

۵. تأسیس دانشگاه بررسی ادیان آسمانی؛

۶. لزوم همکاری اندیشمندان مسیحی و مسلمان.^{۱۶}

اصلی‌ترین مبانی تفکر پوپای امام صدر که از میان نوشته‌ها و سخنرانی‌های او به دست می‌آید عباراتی است که با تأمل در آنها عمق اندیشه او را می‌توان دریافت کرد که برخی از آنها عبارتند از؛ کرامت انسانی در سایه آزادی محقق خواهد شد. رعایت اخلاق و فضائل انسانی، ملاک اصلی دین داری است تربیت انسان در سایه دین، با تغییر در عادات، آداب، ایمان و نوسازی درونی و بیرونی انسان، نتیجه خواهد داد.^{۱۷}

قبل از اینکه به نتیجه گیری بپردازیم باید به این مسئله توجه کنیم که تمام اقدامات امام صدر در دو دهه پرتلاطم و حساس در تاریخ اجتماعی لبنان به هیچ وجه به سهولت پیش نرفت و با مخالفت‌ها، کارشکنی‌ها و دشمنی‌های بسیاری مواجه شد. آنچه قابل تأمل است این مطلب است که مخالفان امام صدر فقط اسرائیل یا غیر مسلمانان با اهل سنت تندرو نبودند. بلکه بسیاری از فشارها و کارشکنی‌ها از ناحیه شیعیان و روحانیت شیعه لبنان برای او ایجاد می‌شد.

گروه‌های سیاسی که منافع کشورهای بیگانه را تأمین می‌کردند. ناجوانمردانه به او تهمت می‌زنند و او را عامل آمریکا، اسرائیل و شوروی می‌نامیدند. برخی مسلمانان و حتی روحانیون از روی ساده لوحی یا حسادت او را خارج شده از دین می‌دانستند و حتی پا را فراتر گذارده او را مسیحی شده می‌خواندند، به این بهانه که او در کلیساها حضور می‌یافت. و عده‌ای به دلیل سفر به شوروی به او تهمت کمونیست بودن می‌زدند.

اما او هیچگاه با این تخریب‌ها توجه نکرد و تنها به رسالت خود می‌اندیشید. به مخالفان سرسخت خود احترام گذاشت و آنها را مجذوب خود می‌کرد، برخورد محبت آمیز با محمد جواد مغنیه از علمای شیعه معروف لبنان که در ابتدای ورود امام صدر به دلیل تاثیر پذیری از سعایت‌ها بر علیه او مخالف سر سخت او شد و در مجامع مختلف اعمال و تفکر او را تخطئه می‌کرد، باعث شد که جواد مغنیه از علاقمندان امام صدر شود. شیخ حسن خطیب یکی از مخالفان جدی امام صدر می‌گوید: من با این مرد

---

۴. همان

۲. ادیان در خدمت انسان، مجموعه سخنرانی‌ها، مهدی فرخیان، اندیشه ربوده شده، ص ۴۴

خیلی جنگیدم، بسیار با او مبارزه کردم اما هر چقدر بیشتر مبارزه کردم، بیشتر محبت کرد و بیشتر به دیدنم آمد آنقدر محبت کرد که من شرمنده شدم.^{۱۸}

نتیجه گیری

در پایان این پژوهش باید گفت نظریه‌هایی مثل وحدت فقهی، که امام صدر روی آن تاکید داشت و ورود به برخی عرصه‌های سیاسی جامعه لبنان به زعم و هدف بالا بردن جایگاه شیعیان لبنان می‌تواند مورد نقد جدی باشد چرا که وحدت فقهی، که امام صدر مدنظرش بود هیچ گاه محقق نشد و حتی تا به امروز هم عرصه بروز و ظهور پیدا نکرده است. چرا که برخی اختلافات فقهی ریشه‌های مبنایی در استنباط احکام دارد و اختلاف در آن نظرات به برخی مبانی کلامی و اعتقادی برمی‌گردد و تقریباً قابل حل و فصل نیست. همچنین برخی اقدامات سیاسی ایشان هر چند به منظور ارتقای جایگاه سیاسی اجتماعی شیعیان لبنان انجام شد اما شاید به هنگام نبود، و لازم بود، مدت زمان بیشتری سیاست را تجربه کنند و خود را مستحکم‌تر نمایند، تا بتوانند با قدرت بیشتری تبدیل به یک جریان موثر و بدون کمک‌های خارجی در لبنان شوند. علاوه بر آن برخی از اقدامات سیاسی امام صدر دشمنان را بر آن داشت که او را حذف کنند، و جامعه لبنان و منطقه از موهبت وجود یک متفکر بزرگ و اندیشمند محروم شد. با این حال، نوگرایی، تلاش خستگی ناپذیر، تفکر مبتنی بر مبانی اسلام ناب و معارف قرآن و عترت، تکیه بر ظرفیت‌های جامعه، توجه به اولویت‌ها بدون تعصبات اعتقادی و مذهبی، توجه به وحدت ملی، ارزش‌های بشری، کرامت انسانی و نگاه نو به حوزه دین و روش‌های دینی در جهت خدمت رسانی به نوع بشر و ارتقاء زندگی انسان، نقاط قوت اندیشه این متفکر بزرگ است. کسی که آنچه می‌اندیشید تبیین می‌کرد و آنچه را تبیین کرده بود، جامه عمل می‌پوشانید و مصداق بارز دعوت به اسلام ناب، بدون زبان و با عمل بود. او اسلامی را که با تفقه و ذوق سلیم از معارف قرآن و اهل بیت استنباط کرده بود، آنچنان هنرمندانه عملیاتی می‌کرد که پیروان ادیان دیگر را نیز مشتاق خود و اندیشه اش نمود و به همه فعالان و کنشگران فرهنگی - اجتماعی اسلام و تشیع آموخت که اگر معارف ناب قرآن و عترت خوب فهم شود و به منصفه ظهور برسد، فطرت‌های بیدار نوع بشر آن را می‌پذیرد.

۳. عبد الرحیم اباذری، امام صدر امید محرومان، ص ۸۰؛ علی اکبر رنجبر کرمانی و محسن کمالیان، عزت شیعه، ص ۲۱۴.

منابع

۱. اباذری، عبد الرحیم، امام صدر امید محرومان، نشر تقریب، ۱۳۷۴.
۲. اباذری، عبد الرحیم، سروش وحدت، نشر مجمع جهانی تقریب، ۱۳۹۱.
۳. ادیان در خدمت انسان، مجموعه سخنرانی‌ها نشر موسسه تحقیقاتی امام صدر، تهران، ۱۳۸۵.
۴. حجتی کرمانی، علی، لبنان به روایت امام موسی صدر و شهید چمران، نشر موسسه تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۸.
۵. حجتی کرمانی، علی، نای و نی، نشر موسسه امام صدر، سال ۱۳۹۹.
۶. خسرو شاهی، هادی، یادنامه امام صدر، نشر موسسه امام صدر، ۱۳۸۵.
۷. رنجبر کرمانی، علی اکبر؛ کمالیان، محسن، عزت شیعه، نشر موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۸۸.
۸. فرخیان، مهدی، اندیشه ربوده شده، نشر موسسه امام صدر، ۱۳۸۵.
۹. هیات رئیسه جنبش امل لبنان، سیره و سرگذشت امام صدر، نشر موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۳۹۳.